

Мар'яна Долинська

На маргінесі розділів книги Юрія Волошина. [Рец.:] Козаки і Посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. — Київ: К.І.С., 2016. — 356 с.

Сьогодні в українській історичній науці практично відсутні дослідження, пов'язані з історією міського простору. Дослідників, які зосереджуються на інших проблемах, не надто цікавлять питання, де відбувалися ті чи інші процеси, а чи який статус мала певна локація. Однак тенденція, що недавно з'явилася на межі соціології, історії та використання геоінформаційних систем¹, переконує в необхідності детальних студій просторового становлення і розвитку урбаністичних одиниць. Адже в багатьох випадках такі дослідження дозволяють глибше зрозуміти соціальні, економічні і культурні явища, які відбувалися в конкретному місці².

Юрію Волошину в своєму дослідженні вдалося яскраво і достатньо повно зобразити картину міського життя Полтави другої половини XVIII ст. На підставі детальної студії тогочасних достатистичних джерел із застосуванням демографічних методів і врахуванням антропологічної складової та великого масиву наукових досліджень автор показав різні зрізи міського соціуму Полтави на тлі міського простору. Написано книгу легким стилем від першої особи (так нехарактерно для пострадянської України), що в читача створюється враження безпосереднього спілкування з автором та участі в описаному дійстві. Текст Юрія Волошина не тільки знайомить читача із новим фактажем, а й дозволяє побачити низку аналогій в просторовому і соціальному устрої Полтави з іншими містами України, що раніше чи пізніше жили відповідно до засад магдебурзького права. Книжка, відповідно, провокує низку питань, пов'язаних зі спільними рисами в їх устрої та функціонуванні, а також тих, що стосуються термінології та її уніфікації. Проблема вживання термінів у історичному дослідженні давно потребує окремого обговорення. Скажімо, варто було б продискутувати питання про те, наскільки доречно використовувати поняття і терміни, що містяться безпосередньо в джерелах (зрозуміло, з якнайповнішим їхнім тлумаченням), а чи

¹ Szady B. Praktyczny wymiar «historical GIS». Рецензія на: International Journal of Applied Geospatial Researches. Vol. 2, № 4: Special Issue on the Past Informing the Future: Applied Geospatial Solution. 2011 // Studia Geohistorica. № 1, 2013. – S. 132-133.

² Для прикладу практичне втілення названого напрямку демонструє Гарвардська програма «Мара», доступна за посиланням: <http://gis.huri.harvard.edu>

варто виробляти сучасну термінологію? Тож дослідження полтавського історика спонукало авторку цих рядків зробити помітки на полях видання, які згодом були оформлені в текст. Він не претендує на повноцінну рецензію, а представляє роздуми в процесі читання монографії Ю. Волошина.

Полтава – місто, що функціонувало на засадах магдебурзького права. Місто отримало право на самоврядування досить пізно, аж в 1752 р., завдяки універсалу гетьмана Кирила Розумовського. Правда, існує припущення, що тоді відбулося його повторне надання чи підтвердження (с. 63). Варто зауважити, що саме при читанні фрагменту, присвяченому цим проблемам (с. 61, 63, 70), у авторки цих рядків виникло кілька питань. Скажімо, чому і з якого часу поняття «ратушне місто» означає поселення без міського права, а «місто магістратське» – таке, що функціонувало на засадах магдебурзького права. Оскільки обидва слова, і «ратуша», і «магістрат», уживаються в двох сенсах, – інституції та споруди, то подекуди читачеві тяжко зорієнтуватися, про що саме йдеться. Тож варто було б чіткіше пояснити терміни «магістрат» і «ратуша» та їх уживання, які автор, схоже, використовує так, як вони представлені в джерелах, адже ці терміни в західних регіонах мали інше змістовне наповнення.

Ще одна термінологічна проблема пов'язана з територіальним устроєм Полтави. Це місто, як і переважна більшість міст на магдебурзькому праві, складалося з укріпленого середмістя і значно більших за площею неукріплених передмість. Здебільшого і в ранньомодерних джерелах, і в сучасних студіях, ці просторові складові називають «середмістям»³ і «передмістями» (звичайно, з урахуванням мови документу чи публікації: «urbis inter muros»/«stadt»/«sródmieście» та «suburbium»/«vorstadt»/ «przedmieścia»). Але для міст Лівобережжя, зокрема і Полтави, застосовуються поняття «фортеця» і «форштадт» (с. 22 і далі), що, відповідно, означають «середмістя» і «передмістя». Чому «середмістя» та «передмістя» для міст Лівобережної України називаються саме так, можна лише здогадуватися. Основною причиною побутування терміну «фортеця», напевно, було пізніше надання магдебурзького права існуючому оборонно-урбаністичному комплексу, укріплена частина якого закономірно називалася «крепость»/«фортеця», і саме це найменування продовжило жити і в наступні періоди. Термін «форштадт» дослідники (Ю. Волошин, О. Коваленко⁴ та інші), очевидно, запозичили із бюрократичних документів часів Російської імперії, які, своєю чергою, транслітерували німецьке слово «vorstadt», що означає «передмістя». Чому ж його не переклали зрозумілим словом? Тут може бути глибша причина: російська мова не має відповідника до терміну «передмістя», оскільки на території Росії не було самоврядних міст і, відповідно, такого просторового вирішення, яке б відповідало міському праву. На схід від

³ Для терміну «середмістя» завжди побутувало декілька синонімів, зокрема, «місто в мурах», «власне місто», «місто». Дуальне трактування поняття «місто» нерідко стає причиною незрозуміння, чим територіально є ранньомодерне місто: тільки середмістям із відповідною інфраструктурою, чи адміністративно залежними від магістрату теренами, культурний ландшафт яких ближчий до сільського і природнього.

⁴ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть. – К., 2015. – 232 с.: іл.

Полтави просторова організація міст зберігала архаїчний уклад: поселення купців і ремісників («поділ»/«підгороддя») оточувало укріплене місце проживання володаря, яке нерідко іменувалося «город». Чинownik, який у XVIII ст. був зобов'язаний для фіскальних та подібних документів чітко зазначити локацію об'єкту, не міг не звернути увагу на принципову відмінність між просторовим укладом звичних для імперії урбаністичних утворень і міста на магдебурзькому праві. Як наслідок, і виник бюрократичний термінологічний покруч. А втім, саме з описів та реконструкцій Юрія Волошина впливає, що просторова організація Полтави відповідала містам на магдебурзькому праві.

Мої припущення щодо термінології, мабуть, варто дослідити окремо, базуючись на документах ранішого періоду, бо, як зауважує Оксана Коваленко: «У судових справах 60-х рр. XVII ст. [...] поняття місто вжите й на позначення тієї території, яку займала фортеця»⁵, а Ю. Волошин цитує працю, де вказано, що на початку XVIII ст. побутували поняття «старий город» і «новий город» для означення неодноразомно укріплених частин середмістя Полтави (с. 23). Така студія, в якій би було визначено тлумачення і взаємозамінність просторових понять для різних часових зрізів і для різних типів урбаністичних одиниць, спростила б розуміння особливостей просторового розвитку різних міст і стала б основою для їхнього порівняння.

Попередні роздуми органічно пов'язані з питанням про смисли і сенси понять, яке на сьогодні студіюється переважно щодо абстрактних (високих) понять. Зауважене вище вживання різних термінів для означення того самого поняття добре демонструє, що і конкретні об'єкти, які, здавалося б, абсолютно зрозумілі на побутовому рівні, дуже часто сприймалися і передавалися в документах ранньомодерної епохи по-різному. У львівських ранньомодерних достатистичних джерелах така проблема виникає з характеристикою природних і створених людиною (фізичних і віртуальних) об'єктів, які отримували назви і/або були складовими міської топографії⁶. Причина різного трактування могла полягати в тому, що будь-яке поняття не мало уніфікованого і юридично визначеного пояснення, яке б змушувало урядника в документах уживати його однозначно.

Таке дослідження в контексті монографії Ю. Волошина можна провести щодо поняття «вулиця». На підставі Румянцевського опису 1765 р. автор монографії подає перелік вулиць і фактори, що вплинули на їхні назви (с. 25). А також вказує, що в інструкції до складання цього опису зазначалася вимога найменувати безіменні вулиці (с. 26); з чого випливає, що станом на 1765 р. низка вулиць не мала назв. Ця коротенька згадка дуже цінна для вузького фахівця, який цікавиться внутрішньоміськими назвами, з кількох причин. Йдеться про традиційний і офіційний статус годонімів (назв вулиць). В модерний період практично всі назви мають офіційний характер, оскільки надаються органами влади відповідно до прийнятої процедури, як, наприклад, у Львові в

⁵ Там само. – С. 42.

⁶ *Dołyńska M.* Przestrzenny model miasta (Lwowa) na prawie niemieckim: rzeczywistość i recepcja nowożytna. Здано до друку.

1870 р.⁷ До моменту цієї процедури найменування були неофіційними, вони увійшли у вжиток з усного мовлення (хоча зустрічаються і в деяких документах). Такі назви можна вважати традиційними. Отже, чи внесення назв вулиць до Рум'янцевського опису можна вважати і початком офіційного, юридичного закріплення вуличних імен? Чи це тільки використання традиційних назв вулиць, які (як і назви інших об'єктів у місті) виникають із необхідності людини орієнтуватися в просторі? Якщо існують достатистичні документи, раніші від розглянутих Ю. Волошином, то можна суттєво поповнити дані щодо урбаноніміки та історичної топографії Полтави.

Юрій Волошин ясно зазначив таку ж проблему щодо різночитання і тлумачення понять, які застосовувалися до соціального складу населення міста (с. 91-92). Вже на початку відповідного підрозділу автор зазначає, що в церковних розписах окремих храмів до «некозацького» населення Полтави застосовувалися різні поняття. Так назва «посадські», ужита до однієї із соціальних груп міських мешканців, на думку автора, аналогічна поняттю «посполиті» чи «міщани»; вона використовувалася церковними бюрократами тільки в церковний розписах як наслідок беззаперечного дотримання інструкції, адже у питальнику є назва «посадські». (с. 92-93). Автор стверджує, що «жодне з відомих на сьогодні джерел не фіксує існування такого посаду» (с. 92), тобто не було території, яка б називалася «посад», і де б за логікою мали проживати «посадські». Проте, якщо врахувати, що посад/поділ – характерна просторова складова міст/городів княжого періоду, то традиція вживання цього денотата-терміну в усному мовленні (а не в офіційній інструкції, створеній у Санкт-Петербурзі) могла перейти на передмістя, які документи (а за ними – і дослідники) іменують форштадтами. Якщо б вдалося локалізувати місця проживання парафіян на тогочасній мапі, то можна було б точніше відповісти на питання, чи не йшлося в даному разі про певну групу вірних, які мешкали на терені передмість/форштадтів, і тому називалася «посадськими». А це дозволило б ототожнити її з категорією «передміщан» в інших містах. Утім, імовірність цієї гіпотези невелика, бо церква Миколая не була передміською і розташовувалася у фортеці/середмісті.

Поминувши козацьку складову в населенні Полтави, можна порівняти соціальну стратифікацію тих мешканців, які підпадали під юрисдикцію магістрату, з соціальною стратифікацією інших міст на магдебурзькому праві. Теоретично, це були громадяни міста (міщани) і плебс. Професійно міщани склалися з купців і ремісників, а соціально серед них вирізнялися заможні купці. В джерелах до історії Полтави другої половини XVIII ст. Юрію Волошину вдалося виокремити купців і ремісників та об'єднання останніх у цехи (с. 99); одночасно нецехових ремісників, яких як і в інших містах, називали «партачами» і вони не перебували в магістратській юрисдикції. Відсутність патриціату в Полтаві відповідає духові досліджуваного часу. Помітна чисельна група мешканців, яку автор називає проміжною (с. 112-128): до неї належали слуги і так звані піддані-

⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52 (Львівський магістрат), оп. 1, спр. 34.

підсусідки. Серед слуг, напевно, було чимало учнів ремісників. Окремо автор виділяє міських маргіналів (с. 129-130). За аналогією до міст на німецькому праві обидві ці групи (проміжну та маргінальну) можна назвати міським плебсом. Дуже цікаве спостереження автора про невелику частину мешканців, які у джерелі іменуються «посполитими», а водночас в одному зі сповідних розписів щодо них ужитий термін «міщанин» (с. 101-102). На жаль, документи не вказують, з яких занять чи праці жили «посполити», проте відомості про убогі умови їхнього проживання дозволяють зарахувати їх до плебсу. Із авторського аналізу переконливо випливає, що в документах XVIII ст. відбувалося змішування і різночитання понять, аж до того, що «міщанами» називали якусь окрему невелику групу мешканців міста без яскравих соціальних стратифікаційних ознак.

Шкода, що з монографії (а, мабуть, і з джерел) не можна довідатися про умови, необхідні для отримання особою прав громадянина Полтави (с. 96). З цитат випливає, що, по-перше, це були купці, по-друге, існував ценз нерухомості: «содержуют в домах своїх земель» (с. 97). А що ж із ремісниками? Чи були статеві та вікові обмеження (до речі, в тогочасній Полтаві фіксується несподівано високий відсоток жінок-ремісниць, с. 100)? Чи були вимоги щодо віровизнання? Чи обмежень не існувало, а чи документи не висвітлюють відповіді на ці питання?

Жива оповідь Юрія Волошина спонукає до роздумів і порівнянь, зокрема яскраво промальовуються паралелі з іншими містами, зокрема і з тими, що існували в інших політичних умовах, і мали давні консервативніші традиції, які стосувалися функціонування міського права. Особливість міст Гетьманщини полягала в їхніх подвійних функціях – в першу чергу, як центрів військово-адміністративних управлінських одиниць, а потому – як міст купців і ремісників.

Розглядаючи домогосподарства, автор наголошує, що вони віддавна розташовувалися на міщанських, козачих чи церковних місцях (с. 29), тобто не весь терен перебував під юрисдикцією магістрату, а деякі його частини підлягали козацькій і духовній адміністрації. Натомість податок магістрату сплачувався тільки з міщанських місць. Тож напрошується аналогія з лібертаціями та юридиками, що з XVII ст. почали масово утворюватися на міських територіях магдебурзьких міст Речі Посполитої⁸. Органічне вплетення земельної нерухомості шляхти в міську територію з відсутністю юридичного та економічного підпорядкування магістрату (податок сплачували тільки передміщани в межах магістратської юрисдикції) повністю корелює з такою ж ситуацією козацьких домогосподарств на терені Полтави. Цікаво, чи козацька верхівка асоціювала себе зі шляхтою і чи запозичила подібний територіально-адміністративний устрій від міст Речі Посполитої? Важливий момент: чи козацькі домогосподарства одного власника розташовувалися компактно, а чи були розкидані в різних кутках? Їхнє компактне розташування і, відповідно, проживання там підданих, які адмініст-

⁸ *Долінська М., Капраль М., Фелонюк А.* Розвиток міста у пізньому середньовіччі та ранньомодерний час (простір і мешканці) // Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів / за наук. ред. М. Капралю. – К., Картографія, 2014. – С. 37-40.

ративно і юридично підпорядковувалися господареві, було практично аналогічним до функціонування юридик на передмістях магдебурзьких міст⁹. Ю. Волошин твердить, що підданими козацької еліти переважно були ремісники (партачі) (с. 34), які конкурували з міськими ремісниками, об'єднаними у цехи.

Важливо було би довідатися, чи існували хоч якісь обмеження з боку магістрату щодо надбання неміщанами нерухомості? Наприклад, у Львові, попри певні обмеження і привілеї, які дозволяли викуповувати з рук шляхти і духовенства їхні маєтки, зупинити зростання кількості юридик місту так і не вдалося¹⁰. З наведених автором купчих (с. 36-37) виглядає, що представники козацтва нерухомість купували. І саме тут, як видається, криється основна відмінність адміністративно-територіального устрою міст Гетьманщини і, зокрема, Полтави, та, наприклад, Львова, який залишався в Речі Посполитій. Автор доводить: «Попри те, що дворові місця були закріплені за соціальними станами, вони постійно змінювали власників» – міщан і козаків (с. 57). Він подає приклади соціальної мобільності, завдяки якій немало міщан набували статус козаків, іноді діставалися до позиції козацької старшини, а подеколи навіть отримували дворянство (с. 130-135). Виглядає, що в Полтаві, аби набути нерухомість, а разом із нею – вищий/вигідніший соціальний статус, не треба було обходити закони і ухвали, як це було в Речі Посполитій.

У відповідному розділі монографії, де йдеться про міський простір, можна знайти ще чимало паралелей з «класичним» магдебурзьким містом. Так, двори ремісників і купців (с. 40-49) за своїми функціями відповідають кам'яницям з парцелями в середмісті, адже і там, і там, мешкала родина господаря зі слугами, учнями, відбувалася реміснича діяльність чи провадився торг. Домогосподарства доповнювалися «приналежностями», тобто власник, окрім будинку, володів подвір'ям із господарськими будівлями, городом, садом полем та іншою нерухомістю. Деколи згадані «приналежності», що належали господарю основної одиниці власності – двору, як впливає з цитат, могли знаходитися на значній віддалі від самого двору (як, для прикладу, «село Ковалівка разстояниемъ отъ Полтавм в десяти верстах», с. 47). Подібна ситуація спостерігається і у Львові, де власники найпрестижніших кам'яниць володіли великими земельними територіями на передмістях і в міських селах¹¹. Не дивують і «бездвірні хати», бо і в інших місцевостях, особливо в середмістях, є певна частка будинків без городів («dom bez ogrodu»)¹².

У Полтаві не провадилися превентивні протипожежні заходи, як це було в інших містах, зокрема, не фіксується спорудження межових мурів між парцелями з метою запобігти поширенню вогню від одного домогосподарства до іншого. У Полтаві ж лише «на випадок пожежі були приготовані запаси води»

⁹ Долинська М., Капраль М., Фелонюк А. Розвиток міста у пізньому середньовіччі та ранньомодерний час ... – С. 40.

¹⁰ Капраль М. Національні громади... – С. 57.

¹¹ Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. – Львів: видавництво УКУ, 2014. – С. 55-61.

¹² Долинська М. Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт Кути): навч. Носібн. – Вид.-во НУЛН, 2007. – С. 93.

(с. 71). Адже місто не пережило «класичної» просторової локації, а розвинулося з форпосту від Дикого поля¹³, поглинаючи всі попередні планувальні та інфраструктурні надбання.

Цікавою є коротка згадка автора про те, що «під управлінням магістрату перебувало й населення навколишніх сіл» (с. 62). Питання т.зв. «міських сіл» (особливо проблема їхнього утворення та причини, через які частина міської території отримала статус передмість, а її окраїни – сіл) на сьогодні мало вивчене. Для комплексного дослідження цих проблем дуже цікавими були б відповіді на такі питання: коли і за яких обставин Полтава отримала села; чи під юрисдикцією магістрату перебувало лише населення цих сіл (усе чи якась частина), а чи землі з населенням тощо?

У способах організації роботи міської управи також спостерігається подібність до магістратів міст Речі Посполитої, що, зокрема, виявлялося в почерговості виконання функцій міськими урядниками (с. 66), в існуванні опікунчих закладів – шпиталів при церквах (с. 72), у поширенні судової юрисдикції тільки на мешканців міста, що підпорядковувалися магістрату, «натомість козаки судилися в полковому суді» (с. 77), як і шляхта – в гродських і земських судах. Ці деталі непрямо можуть вказувати на існування в Полтаві магдебурзького права ще перед його відомим наданням у 1752 р., тож подібність у функціонуванні міста могла виникнути не в результаті наслідування, а як успадкування попередніх традицій. Деякі із зазначених питань, схоже, можна було дослідити за допомогою докладної ретроспективної локалізації нерухомості на мікрорівні.

Дана монографія вигідно вирізняється достатньо повним описом методик дослідження, зокрема демографічних (с. 82, 86-90, 191-192), а також конкретними прикладами, як ці методи застосовуються для вирішення тих чи тих проблем на підставі певних джерел.

Попри дуже добру літературну складову авторського тексту, у виданні не вдалося уникнути декількох описок чи погрішностей. Автор уживає прикметник «кам'яний»: «три випадки кам'яного будівництва» (с. 46) «єдиним кам'яним житловим будинком» (с. 74). В українській мові на означення технології будівництва, де використовується камінь, цегла, або обидва ці будівельні матеріали, уживається поняття «мурований». Коли ж необхідно точно описати матеріал будівлі, пишуть: «мурований з цегли», «мурований з каменю» або «мурований з каменю і цегли». Відповідно, поняття «мурований» (технологія будівництва) і «кам'яний»/«цегляний» (матеріал споруди) не можуть взаємно замінюватися. Тому російське слово «каменный» перекладається як «мурований», а не запозичується поняття, яке ніби звучить зрозуміло, але має інший сенс. Утім, таких огріхів у книжці дуже мало і вони не псують загального позитивного враження.

Грунтовний опис територіально-адміністративного устрою міста й аналіз одиниць нерухомості творить підоснову для розуміння проблем, викладених у наступних розділах, що в підсумку дає добрий приклад антропологічного підходу до історичної урбаністики. В передмові до книги про простір і гро-

¹³ Коваленко О. Полтава... – С. 42.

мадянство Торуня¹⁴ Кшиштоф Мікульський писав, що застосування та порівняння джерел різних типів і видів дозволяє збагнути місто, «оживити» його, «побачити» в історичному часі. Дослідження Юрія Волошина саме є таким портретом Полтави другої половини XVIII ст.

¹⁴ *Mikulski K.* Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku. – Toruń, 1999. – S. 6.